

प्रस्तावना

काव्य हास्यसमन्वितं ह्यनधिकं संलक्ष्य व्यंग्यात्मकम्,
 संसक्तः स्वयमेव तत्प्रणयने गीर्वाणवाक्सेवया ।
 विद्वांसो हि निपीय शान्तमनसा काव्यामृतं शर्मदम्,
 चिन्तावैतरणीमपास्य कतिचित्कालं लभन्तां सुखम् ॥

आजच्या धावपळीच्या जीवनामुळे आणि ताणतणावांमुळे माणसाला मनोरंजनासाठी अतिशय कमी वेळ उपलब्ध होत आहे. त्यावेळी वैचारिक आणि गंभीर वाचन करणे, पुस्तके वाचणे, नाटके पाहणे इत्यादी अतिशय वेळ- खाऊपणाचे वाटते. परंतु मनोरंजन अशाप्रकारे देखील केले जाऊ शकते की ज्यामुळे कमी वेळात मानसिक ताण कमी होईल व मरगळलेल्या मनाला उत्साह मिळेल. यासोबतच सामाजिक बांधिलकी जपणेही आवश्यक असते. रोजच्या धावपळीमुळे व धकाधकीमुळे समाजात घडणाऱ्या घटना निर्माण होणाऱ्या समस्या यांच्याकडे सामान्य मनुष्याचे दुर्लक्ष होते. छोट्या छोट्या एकांकिका, रूपके यांमुळे मनुष्याला सामाजिक समस्यांचेही भान येते. यामधून सामाजिक बांधिलकी वाढीस लागते.

जशी माणसाला शारीरिक भूक असते तशी ती मानसिकही असते. शारीरिक भूक अन्नाने भागते तशी मानसिक भूक ही संवादाने तर बुदधीला खाद्य पुरवले असता बौद्धिक भूक भागते. माणूस समाजात राहतो. तो एकटा जगू शकत नाही. त्यामुळे एकमेकांशी सुख-दुःख वाटून घेणे हे मानवी जीवनात आवश्यक आहे. रूपकांच्या माध्यमांतून एखाद्या कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीशी निगडित समस्या, घडणारी घटना मांडली जाते तेव्हा ती समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारी ठरते.

प्राचीन काळी जेव्हा मनोरंजनाची इतर साधने उपलब्ध नव्हती तेव्हा संवाद हे मनोरंजनाचे उत्तम साधन होते. संवादाच्या माध्यमातून दुसऱ्या व्यक्तीला माहित असलेली घटना, येणाऱ्या समस्या, संदर्भ हे समजावून घेतले जायचे. यामुळे

वेदकाळापासून संवादांना महत्त्व दिले गेले. यातूनच संवादसूक्तांचा उगम झाला. या संवादसूक्तांमधूनच रूपक प्रकारांचा उगम झाला असावा असे इतिहासकार मानतात.

संवादांमधून माणसाची मानसिक भूक भागते. जेव्हा संवादात दोनपेक्षा अधिक व्यक्ती सहभागी होतात तेव्हा या संवादांना प्रबोधनपर रूप प्राप्त होते. मनुष्याच्या मानसिक, बौद्धिक शक्तीच्या जोरावर तो इतरांच्या मनावर आधिपत्य गाजवू शकतो. समाजातील चालीरीती, प्रघात यांवर आपले विचार मांडून आपले मत व्यक्त करतो. परंतु प्रत्येक वेळी अशा बाबतीत एकाचे विचार लागू पडत नाहीत आणि याबाबतीत फक्त काही जणांशी संवाद साधून पुरे होण्यासारखी परिस्थिती नसते. म्हणूनच समस्या समाजासमोर मांडण्यासाठी आपले विचार संवादरूपात आणि हलक्या फुलक्या स्वरूपात मांडले गेले तर ते अधिक प्रभावी ठरू शकते असे दिसून येते. म्हणूनच वैदिक काळापासून ऋषिमुनी देखील देवता, यक्ष इत्यादी पात्रांचे अभिनय करत असत. प्राचीन काळी यज्ञसत्रे चालू असत. ही प्रक्रिया खूपच वेळखाऊ होती. धार्मिक विधींसाठी जनसमुदाय उपस्थित राहत असत. परंतु ते या विधींना कंटाळत. त्यावेळी त्यांचे मनोरंजन करण्यासाठी त्या काळाला अनुसरून छोटी छोटी नाटके सादर होत असत. त्यातून त्यांच्या मनोरंजनासोबतच समाजातील दैनंदिन समस्यांचे चित्रणही होत असे. उदा. अध्वर्यु - सोमविक्रयी संवाद.

केवळ कायदे करून समाजातील वाईट चालीरीती, अंधश्रद्धा वाईट प्रवृत्ती यांचे समाजातून उच्चाटन होऊ शकत नाही. समाजातील काही विभाग असे आहेत जे अजूनही कायदा, व्यवस्था त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत. यासाठी समाजमन जागृत करण्याची आवश्यकता असते. त्यासाठी रूपके जास्त परिणामकारक ठरतात.

समाजात चांगल्या - वाईट प्रवृत्ती असतात. चांगल्या प्रवृत्तींचा प्रचार प्रसार आणि वाईट प्रवृत्तींचे उच्चाटन करणे हा नाट्य परंपरेचा एक हेतू आहे. मनोरंजनासोबत समाजप्रबोधनही होते. पूर्वापार चालत आलेल्या नाट्यपरंपरेचा एक दुवा म्हणजे प्रहसन होय. प्रहसन हा शब्द प्र + हास् या धातू पासून तयार होतो. प्र हा उपसर्ग एखाद्या धातूच्या अर्थाची तीव्रता वाढविण्यासाठी वापरला जातो.

प्र+हास् या धातूचा अर्थ टर उडवणे, खिल्ली उडवणे असा आहे. तरीही केवळ हसवणे हा प्रहसनांचा उद्देश नाही. मधुसूदनांच्या मते 'एखाद्याचे अनुचित आचरण उघडे पाडून त्याच्या ठिकाणी लज्जेची भावना निर्माण करणे म्हणजे प्रहास होय.' (अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः। लज्जा तु दुःखात्मिकेति द्वेषविषय एव मुख्यः।)^१

समाजातील व्यंग्याची, वाईट प्रथांची खिल्ली उडविणे यासाठी प्रहसन हा रूपकप्रकार म्हणजे उपाय आहे तर त्यातून समाजात निर्माण होणारे प्रबोधन हे त्याचे साध्य होय.

प्रहसनाद्वारे समाजातील वाईट रूढी, परंपरा किंवा एखाद्या व्यक्तीचे चुकीचे आचरण यांची टर उडवली जाते. त्या व्यक्तीने किंवा समाजाने लाजून आपल्या अनुचित आचरणाचा त्याग करणे अपेक्षित असते. प्रहसनांमधून हे निषेधात्मक रीतीने समजावून सांगितलेले असते. सामाजिक दुराचार, रूढी, अंधश्रद्धा, व्यंगे यांचे प्रहसनांमधून दर्शन होते त्यांची टर उडवून, हसे करून समाजात प्रबोधन घडवून आणले जाते.

हास् म्हणजे हसणे. इतर कोणत्याही प्राण्यापेक्षा हसणे ही मनुष्याला मिळालेली एक दैवी देणगी आहे. या देणगीचा मुक्त हस्ताने वापर करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. आज माणूस दैनंदिन ताणतणावामुळे हसणे विसरला आहे. माणसाला हसविण्यासाठी हास्य क्लब स्थापन होऊ लागले आहेत. हसण्यासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम तयार होऊ लागले आहेत. लाफ्टर शोज् आयोजित केले जात आहेत. व्यक्तीने आपले काम आनंदी मनाने व चेहऱ्याने केले तर ताणतणाव, मानसिक व शारीरिक व्याधी यांच्यापासून दूर राहता येते.

हसण्यामुळे जर इतके फायदे होत असतील तर समाजातील साहित्यिकांनी या पैलूचा उपयोग करून घेतला नाही तरच नवल! पुरातन काळापासूनच समाजातील समस्या, व्यंग्य, रूढी, प्रथा, अंधश्रद्धा, दैनंदिन समस्या यांच्यावर हास्याच्या माध्यमातून प्रहार करण्यात आला आहे.

या प्रबंधिकेचा उद्देश आधुनिक काळातील संस्कृत प्रहसनांचा अभ्यास करणे हा आहे. यासोबतच आधुनिक संस्कृत साहित्याचा अभ्यास करत असताना ही गोष्टही सिद्ध होते की संस्कृत ही मृत भाषा नाही. संस्कृत भाषेत अर्वाचीन काळात नवीन साहित्य निर्मिती होत नाही असा काही लोकांचा गैरसमज आहे. हा गैरसमज या प्रबंधिकेद्वारे दूर होईल. ज्या भाषेचा वापर होत नाही, ज्यात साहित्य निर्मिती होत नाही ती भाषा मृत समजली जाते. परंतु संस्कृत भाषेची ही परिस्थिती नाही. अर्वाचीन संस्कृत साहित्याचा इतिहास लिहिण्याएवढी साहित्यनिर्मिती संस्कृतमध्ये आजही सुरु आहे. यावरून संस्कृतचे जिवंतपण सिद्ध होते.

आधुनिक संस्कृत साहित्य समृद्ध करण्यामध्ये ज्यांनी मोलाचा हातभार लावला आहे त्यामध्ये श्री. जीवन्नायतीर्थ भट्टाचार्य हे एक आहेत. आधुनिक प्रहसनांचा विचार करता हा विषय एम.फिल च्या प्रबंधिकेसाठी अतिविस्तृत आहे. कालमर्यादेचा विचार करता श्री. जीव यांची १५ प्रहसने प्रबंधिकेच्या अभ्यासासाठी निवडत आहे.

या प्रबंधिकेच्या माध्यमातून श्री. जीव यांच्या लेखनावर प्रकाशझोत टाकता यावा तसेच त्यांच्या लेखनशैलीचा अभ्यास करता यावा हा उद्देश आहे. श्री. जीव हे बंगालमधील असल्यामुळे तेथील लोकजीवनाचा प्रभाव त्यांच्या लेखनावर आढळतो.

समाजातील समस्या मग ती वैयक्तिक असो की प्रातिनिधिक असो, तिचा विचार करून, तिच्या मुळाशी जावून ती नाहीशी होण्यासाठी प्रयत्न करणे हा समाजशास्त्राचा विषय आहे. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. त्यामुळे त्याच्या समस्यांकडे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहणे योग्य ठरते. कोणतीही घटना अचानक घडत नाही. त्यामागे भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक परिस्थिती असते. श्री. जीव यांच्या प्रहसनांमध्ये असलेल्या घटना, समस्या यांचा अशा दृष्टिकोनातून अभ्यास करित आहे. या शोधप्रबंधिकेच्या माध्यमातून आधुनिक वाङ्मयातील रूपकांच्या विविध प्रकारांचा अभ्यास करण्याची प्रेरणा संस्कृतच्या आगामी संशोधकांना मिळावी.

ऋणनिर्देश

माझा हा लघु-शोध-प्रबंध परिपूर्ण करण्यासाठी माझ्या प्रयत्नात सहाय्य करणाऱ्या व्यक्ती व संस्था यांनी मला बहुमोल सहकार्य केले त्यांची मी कृतज्ञ आहे.

भांडारकर प्राच्य विद्या संशोधन मंडळ, पुणे, छ. शिवाजी महाविद्यालय, सातारा, लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय, सातारा, संस्कृत साहित्य परिषत् पत्रिका, कोलकता, नगर वाचनालय, सातारा या संस्थांमधील ग्रंथालयाचे कर्मचारी यांनी मला मोलाचे सहकार्य केले.

आचार्य सीतानाथ शास्त्री, कोलकता, डॉ. ऋत्ना चट्टोपाध्याय, कोलकता, डॉ. नरेंद्रनाथ यादव, आजमगढ, पं. श्री. वसंतराव गाडगीळ, पुणे, डॉ. रमाकांत शुक्ल, नवी दिल्ली, श्री. धडफळे सर, पुणे या सर्वांनी केलेल्या मदतीबद्दल केवळ आभार मानणे पुरेसे ठरणार नाही. मी त्यांच्या ऋणात राहणेच मान्य करेन.

न्यू इंग्लिश स्कूल, सातारा येथील निवृत्त संस्कृत शिक्षक श्री. पुराणिक सर यांनी त्यांच्या संग्रहातील मला लागणारी सर्व पुस्तके मला वापरण्यास दिली. त्यांचे मनःपूर्वक आभार. लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालयातील प्राचार्य श्री. सुहास साळुंखे, संस्कृत विभागप्रमुख श्रीमती सुहासिनी राजेभोसले यांनीही मला वेळोवेळी मदत केलेली आहे. तसेच येथील कार्यालयीन कर्मचारी यांचेही धन्यवाद

माझ्या प्रबंधिकेच्या आणि सर्वच दृष्टीने मार्गदर्शिका असलेल्या. छ. शिवाजी महाविद्यालयातील प्राध्यापिका डॉ. सौ. उर्मिला विद्याधर अराणके यांनी केवळ अभ्यासाबाबतच नव्हे तर माझ्या प्रकृतीचीही काळजी घेतली. त्यांचेही मी मनःपूर्वक आभार मानते.

माझे आई, वडिल, भाऊ श्री. सचिन कुलकर्णी, भावजय यांचेही सहकार्य मोलाचे आहे. माझे प्रेरणास्थान असलेले माझे मोठे सासरे श्री. मधुकर जगन्नाथ कुलकर्णी, कै. श्री. सुधाकर जगन्नाथ कुलकर्णी यांनी मला वेळोवेळी आधार दिला. उमेद दिली. माझे पती अॅड. दत्तात्रय सुधाकर कुलकर्णी यांच्या अमूल्य सहकार्याशिवाय हा प्रबंध पूर्ण होणे शक्यच नव्हते.

या सर्व संस्था आणि व्यक्तींची तसेच या प्रबंधाचे टायपिंग करणारे श्रीराम कॉम्प्युटर इन्स्टिट्यूट यांचीही मी आभारी आहे.